

Graven naar mijn voorouderlijke wortels

Mijn persoonlijke zoektocht naar tekenen van inheemse spiritualiteit in het voorouderlijke verleden van Nederland

Wim Bonis

De noodzaak om onze voorouders te begrijpen

Om te begrijpen waarom vandaag de dag het voortleven van de Westerse samenleving in het geding is als gevolg van diverse crisissen, is het essentieel voor ons allemaal om individueel er achter te komen wie we sociaal en individueel eigenlijk zijn and hoe we gekomen zijn waar we nu zijn. Geleidelijk aan ontdekken we dat het innerlijke en uiterlijke niet meer gescheiden kunnen worden. Dat is de reden waarom ik deze wijsheid tot motto heb gemaakt van mijn website: *zo buiten zo binnen: waar we zijn, is wie we zijn.*

In dit opzicht heb ik het voorouderlijke verleden van de westelijke kuststreek van Nederland, de plek waar ik ben geboren en waar ik nog steeds woon, steeds beter proberen te begrijpen. Een belangrijke stap in die richting heb ik genomen in 2005, toen ik een artikel heb geschreven en gepubliceerd over de nederzetting *Lugdunum Batavorum* en de verbinding daarvan met de Keltische cultuur. In dat zelfde jaar heb ik een uitgebreidere versie van dit artikel geschreven, waarin wat meer informatie was opgenomen.¹ In het huidige artikel zal ik een aantal feiten herhalen die ik toen heb opgeschreven, maar dit is nodig om de resultaten van mijn onderzoek zo compleet mogelijk te kunnen presenteren.

Één van mijn belangrijkste ontdekkingen sinds mijn artikel uit 2005 is het feit dat onze levens altijd volledig zijn ingebed in het landschap, en dat onze prehistorische voorouders daar veel bewuster van zijn geweest dan wij moderne mensen. Als wij denken aan het land waarin we leven, denken we vaak automatisch aan een natie, aan de abstracte politieke entiteit die ons een nationale identiteit verschaft en wordt gesymboliseerd door een vlag. Onze voorouders dachten nog niet over hun streek op die manier: hun habitat was voornamelijk een landschap – een landschap waar zij zich heel erg deel van voelden en dat zij ervaren als heilig. Het verschil begrijpen – zoals het is uitgedrukt in Alfred Korzybski's beroemde woorden: *de kaart is*

niet het land ('the map is not the territory') – en het herwaarderen van de betekenis van het landschap, is essentieel geworden bij het bouwen van een brug naar het leven van mijn prehistorische voorouders.

Lugdunum in het Rijnland

Laat me beginnen met het bouwen van die brug door te focussen op de curieuze nederzetting Lugdunum Batavorum, die ooit in de Romeinse tijd – en volgens mij ook in de periode daarvoor – in het Rijnland moet hebben gelegen, en niet de aandacht heeft gekregen die deze verdient heeft. Volgens drie oude bronnen heeft er een nederzetting genaamd *Lugduno* of *Lugdunum* in de Romeinse tijd bestaan in het Rijnland, vlakbij de monding van de Oude Rijn. Een middeleeuwse kopie van een oude Romeinse kaart – de *Tabula Peuteringeriana* of *Peutingerkaart* – toont de nederzetting Lugduno vlakbij de monding van de Rijn. De Alexandrijnse astronoom en geograaf Ptolemaeus maakt in zijn *Geographia* (in de 2de eeuw na Chr.) melding van een nederzetting genaamd *Lugdunum Batavorum*, die indertijd ook ergens aan de Rijnmondning gelegen zou moeten hebben. En als laatste localiseert een Romeins reisboek uit 333 na Chr., het *Itinerarium Antonini*, een plaats genaamd *Lugduno* in onze streek.² Al meer dan honderd jaar zijn de Nederlandse archeologen en historici het er over eens dat, afgaande op de informatie op de Peutingerkaart, deze nederzetting niet meer geïdentificeerd kan worden met de stad Leiden, en ergens bij Katwijk gelegen moet hebben.

Detail van de 'Peutinger kaart', met daarop de nederzetting 'Lugduno'

Op het Katwijkse strand is ooit een ruïne van een gebouw genaamd de *Brittenburg* gevonden. Die is later weer in zee is verdwenen, maar een tekening ervan is wel overgeleverd. Onderzoekers waren er al snel van overtuigd dat dit het oude Lugdunum geweest moest zijn. Die overtuiging is blijven bestaan tot op de dag van vandaag. In mijn artikel van 2005 betoog ik dat deze associatie niet erg voor de hand ligt, omdat de naam Lugdunum naar de Keltische God Lug(h) refereert, naar een pre-Romeinse, inheemse nederzetting die ter ere van deze God was gebouwd, en in een latere periode geromaniseerd was door de Romeinen.

Ik las ergens de suggestie dat de aanwezigheid van Gallische soldaten in het Romeinse leger verantwoordelijk geweest zouden kunnen zijn geweest voor de naam. Dit lijkt mij een nogal onwaarschijnlijke reden, omdat alle andere Lugdunums in Europa duidelijk verwijzen naar het bestaan van een Keltische voorganger. Waarom zou dat hier anders moeten zijn? Veronderstellen dat bezoekende Romeinse soldaten van Gallische afkomst de nederzetting zouden hebben gebouwd, is volgens mij vrij ongefundeerd. En hiermee zou, waarschijnlijk onbedoeld, ook de weg van nader onderzoek naar de curieuze aanwezigheid van deze nederzetting in het Rijnland een beetje afgesneden kunnen worden. Het is sowieso onwaarschijnlijk dat *soldaten*, waar ze ook vandaag kwamen, een naam van een inheemse godheid zouden hebben gekozen voor hun nieuwe, *militaire* nederzetting. Ik respecteerde (en respecteer nog steeds) het linguïstische argument dat de naam Lugdunum niet heeft kunnen voortleven in de naam van Leiden. En de locatie op de Peutingerkaart geeft een goed argument om Lugdunum niet met Leiden te identificeren. Maar als de *Brittenburg* ook niet de oude nederzetting Lugdunum is geweest (zoals ik denk), dan moet deze natuurlijk nog steeds wel ergens in het Rijnland bij de monding van de Oude Rijn hebben geleeden – op een tot nu toe ongeïdentificeerde locatie.

We moeten in gedachten houden dat de God Lug een belangrijke Keltische God was, die over een heel groot gebied in Keltisch Europa werd vereerd, van Spanje tot Engeland en Ierland. Toen zowel Tacitus en Julius Caesar zeiden dat Mercurius de belangrijkste Keltische God was, hadden ze het duidelijk over Lug. Dus in verband met zijn verering in het Rijnland, is het niet waarschijnlijk dat deze beperkt was tot de ene nederzetting die zijn naam droeg. We kunnen aannemen dat in de pre-Romeinse, inheemse wereld Lug werd vereerd in de hele regio, door de gehele populatie.

Één van de andere Lugdunums: Lyon, op een 17e eeuwse kaart

Soms is Mercurius gelijkgesteld met de Germaanse God Wodan. Maar we weten dat de Germaanse verering van Wodan West Europa pas bereikte in de tweede en derde eeuw na Chr. en de kuststreken van Nederland pas in de vijfde eeuw. En het is daarnaast ook duidelijk geworden (door taalkundig en archeologisch onderzoek) dat tot de periode van de Romeinse invasie er zeer waarschijnlijk een Keltische cultuur heeft bestaan in de Nederlandse kuststreek. Volgens de keltoloog Laurant Toorians zijn er aanwijzingen dat de bewoners van de Nederlandse kust ooit 'Noordzeekeltisch' hebben gesproken, hetgeen ook suggereert dat de cultuur in dit gebied een Keltisch geweest kan zijn.³ Als dit het geval is geweest, dan wordt het heel denkbaar dat de inheemse bewoners van die streek Lug kunnen hebben vereerd.⁴

Omdat de God Lug nogal vaak voorkomt in mythische verhalen van Keltische origine die aan ons zijn overgeleverd, vind ik het vreemd dat – voor zover als ik weet – dit feit weinig interesse heeft gewekt onder zowel archeologen als historici.⁵ Om een beter beeld te krijgen van het inheemse leven in het Rijnland voor de komst van de Romeinen, is het goed om zoveel mogelijk bruggen te bouwen – niet alleen met onze voorouders maar ook in de cultuur van onze voorouders. Zoals we verderop zullen zien, zou er een belangrijke link kunnen zijn tussen de verering van de God Lug and van de Godin Nehalennia, die iets zuidelijker werd vereerd: ze werden

beiden vereerd in hetzelfde delta gebied – waarin de rivieren de Rijn, Maas en Schelde in de Noordzee stromen. In dit opzicht is het opmerkelijk dat de aard van de verering van deze godheden redelijk overeen kwam: zij hadden beiden een dubbele rol als beschermer van de handelaars en de oogst. En misschien werden ze zelfs vereerd door dezelfde stam, de Menapiërs. Als we erin slagen om een brug te bouwen tussen de verering van deze God en Godin, en we de specifieke aard van de Keltische religie of spiritualiteit in een Nederlandse context kunnen plaatsen, zou dit veel toevoegen aan het begrijpen van onze voorouders.

Met deze taak onder handen van het beter zicht krijgen op het wereldbeeld van de inheemse mensen in de Nederlandse prehistorie, moet ik denken aan wat George Young heeft betoogd in zijn boek *Goddess on the Cross* in verband met zijn zoektocht naar de aard van de orginele Godinnenmythen: ‘De taak waar we ons mee bezighouden is er één van intuïtieve reconstructie vergelijkbaar met die van de archeoloog, die probeert om een paar verspreide splinters van een oude kom in elkaar te zetten door eerst een voorstelling te maken van de orginele vorm. In de mythe is de metamorphose naar het mannelijke zo compleet geweest dat wij als onderzoekers het moeten doen met alleen de schaduwen van de eens zo vooraanstaande godinnenmythe om mee te goochelen.’⁶

Als we een duidelijk beeld proberen te krijgen van het inheemse leven in de Nederlandse prehistorie vlak voor de komst van de Romeinen, zijn we op een vergelijkbare wijze overgeleverd aan wat schaduwen, vanwege onze onafgebroken nadruk op het belang van de geschiedenis. Hoeveel ‘hard bewijs’ we graag zouden willen hebben, we moeten toch ook starten met een intuïtieve reconstructie, met het ons voorstellen hoe het inheemse verleden eruit gezien zou kunnen hebben, op basis van een paar verspreide stukjes. En het opvullen van de vele gaten vraagt noodzakelijkerwijze om wat speculatief denken. Het wordt interessant, denk ik, als er wat verbindingen tussen de speculaties kunnen worden gelegd. Dit zou latere onderzoekers kunnen inspireren, en hopelijk zullen de speculaties uiteindelijk ook onderbouwd kunnen worden met meer bewijs. Maar ik ben realistisch: we moeten niet verwachten dat we ooit zullen eindigen met een compleet beeld.

Buitendeurse spiritualiteit

Als we ons proberen voor te stellen hoe het leven eruit zag in het Nederland voor de komst van de Romeinen (en op veel andere plekken in de wereld voordat de Westerse kijken op de wereld begon te domineren), moeten we ons realiseren dat in die tijd de mensen ontzettend veel tijd onder de blote hemel doorbrachten. We zouden kunnen zeggen dat ze veel tijd ‘buitendeurs’ doorbrachten, als we ons maar bedenken dat de deur als zodanig toen nog niet was uitgevonden. Toch hou ik ervan om die term te gebruiken, omdat die er ons bewust van kan maken hoe anders het geweest moet zijn dan onze modern manier van leven die – ieder geval tijdens werkuren – veelal binnendeurs wordt doorgebracht. Deze ‘buitendeurse’ kwaliteit van het prehistorische leven had een enorme impact op de menselijke conceptie van het leven. Het zorgde ervoor dat de mensen zich volledig ingebed voelden in het landschap, dat door hen daarom als heilig werd beschouwd. Deze heiligheid van het hele omringende landschap, dat op sommige plekken intenser werd beleefd dan op andere, stond centraal in hun ‘buitendeurse spiritualiteit’. De krachtige matrix van heiligheid waarin de prehistorische mensen zich in voelden opgenomen verklaart waarom zoveel facetten van het landschap – rivieren, bomen, planten, bergens, luchten, de maan, de zon, en dieren van insecten zoals spinnen en buiten tot grotere soorten zoals slangen en leeuwen – ook als heilig werden beschouwd. Archeologen houden er meestal niet heel erg van om termen als ‘heilig’ en ‘spiritualiteit’ te gebruiken, maar welke betere termen hebben we tot onze beschikking om het leven van onze voorouders goed te begrijpen? Om onze wortels goed te begrijpen moeten we onderkennen dat voor onze prehistorische voorouders het leven onmiskenbaar een spirituele dimensie had.

Door de jaren heen ben ik me meer en meer bewust geworden van het feit dat in ‘religieuze’ zin onze menselijke ontwikkeling vanaf de prehistorie en verder er één geweest is van *buitendeurse spiritualiteit* naar *binnendeurse religie*. Het begon allemaal met het direct ervaren van de heilige dimensie onder de blote hemel, die grenzenloos is, en dit ontwikkelde in het institutionaliseren van deze ervaringen, het vastleggen van steeds antropomorfischer voorgestelde Godinnen en Goden in stenen beelden, het opschrijven van deze ervaringen en het doorgeven ervan binnen de vier muren van tempels of kerkgebouwen. Het is bekend dat de

Kelten nog steeds niet gewend waren om hun godheden in menselijke vorm voor te stellen of tempels te bouwen, omdat ze het heilige overal om hen heen direct in de natuur ervaarden.

Ik denk dat voor dit soort ervaringen van het heilige de term *spiritualiteit* toepasselijker is dan *religie*. Volgens mij is een belangrijk verschil tussen beiden dat spiritualiteit geen zichtbare grenzen om zich heen heeft, geen beperkingen in deze zin, terwijl religie die wel heeft, in de vorm van de muren en het dak van de tempel of de kerk.⁷ Een van de centrale kwaliteiten van de spirituele beleving van inheemse volkeren was dat zij echt voelden dat zij *in* de omringende wereld leefden, er op een intieme wijze mee verbonden waren zoals leven in een groter lichaam. Dit is wat het landschap tot een heilig landschap maakte. En voor zover deze uiterlijke wereld als deel werd beschouwd van de inheemse identiteit, was het in feite een innerlijke wereld.

Lugdunum en het erfgoed van Lug

Met het bovenstaande in gedachten, gaan we ons hier eerst richten op de nederzetting Lugdunum, die verwees naar verering van de God Lug, en vervolgens leggen we een verbinding met de verering van de Godin Nehalennia. Natuurlijk is er een subjectief element in deze keuze, want we hadden er andere archeologische vondsten bij kunnen betrekken, zoals de vele andere Godinnen die in het delta gebied van de Rijn, Maas en Schelde zijn vereerd. Als je meer over hen wilt weten, verwijs ik je naar mijn artikel *De Godinnen van de Lage Landen*.⁸

Laat ik beginnen met Lugdunum. Zoals gezegd, wijst de aanwezigheid van de nederzetting Lugdunum in het Rijnland en het feit dat Lug

werd vereerd in de hele Keltische wereld, erop dat Lug vereerd moet zijn door alle mensen die in deze regio hebben geleefd, dus niet alleen op de exacte plek waar de nederzetting eens moet hebben gestaan. Dit betekent

De nederzettingen langs de Romeinse limes, met de corresponderende namen van de huidige plaatsen

dat de verering van Lug zeer waarschijnlijk ook heeft bestaan in het gebied waar later Leiden tot ontwikkeling kwam, zelfs als is bewezen dat deze stad niet de oude nederzetting Lugdunum is geweest. Zoals ik aan het begin zei, neem ik de locatie op de Peutingerkaart serieus en respecteer ik het argument dat taalkundige experts naar voren hebben gebracht dat de naam van Leiden niet afgeleid kan zijn van Lugdunum: omdat Leithon blijkbaar de vroegste naam was, zo heb ik gelezen, was het taalkundig niet mogelijk dat een *d* veranderde naar een *t* en dan later weer terug veranderde naar een *d*. Omdat ik zelf geen taalkundige ben, doe ik er goed aan om de experts hierin volgen.

Maar toch blijf ik op informatie stuiten die wat twijfel zaait in mijn geest. Ik heb, bijvoorbeeld, gelezen dat de naam van Leithon waarschijnlijk al in de Romeinse tijd bestond.⁹ Wat moeten we daarvan denken? Hoe kon deze naam duizend jaar overleven als de bronnen ons vertellen dat gedurende deze periode de regio ontvolkt was geraakt als gevolg van overstromingen etc.? Een ander interessant feit is dat er waarschijnlijk een andere nederzetting in de directe omgeving is geweest met de naam *Legihan* of *Legthan*.¹⁰ Het valt mij dan op dat de aanwezigheid van de *g* in de naam deze weer dichterbij Lugdunum brengt... Maar ik geef toe: dit is nog niet hetzelfde als bewijs leveren.

Een paar jaar geleden werd mijn eerste twijfel over deze materie al gewekt, vreemd genoeg tijdens een bezoek aan de Schotse hoofdstad Edinburgh. In deze stad stuitte ik op wat namen die in mijn geest bleven hangen. In Edinburgh is een rivier die *the Water of Leith* heet, hetgeen mij deed denken aan het feit dat de voorganger van Leiden, Leithon, naar een zijriviertje van de Oude Rijn is genoemd die bijna dezelfde naam droeg, *Leitha*.¹¹ Toen ik wat nader onderzoek verrichtte naar deze materie, ontdekte ik nog iets heel interessants voor ons verhaal: Edinburgh was verdeeld in drie districten: *West*, *Mid* en *East Lothian*, en de naam *Lothian* verwees naar het bewind van een zekere *King Loth*. En het bleek vervolgens dat de vroege vormen van de naam *Lothian* o.a. *Leudonia* en *Lleudinyawm* waren, waarin de naam van de Welshe Zonnegoed *Llew Llaw Gyffes* doorklinkt. Een historische bron vermeldt dat er een stam is genaamd *the Goddodin*, die op een zeker moment in het Lothians gebied had geleefd voordat deze het woongebied had verplaatst van Schotland naar Wales. Dit begint betekenis te krijgen voor ons verhaal als blijkt dat deze stam werd

beschreven als ‘de mensen van Lleu’s stam, de mensen van Lleu’s berg fort’! Ook is heel interessant dat de Welshe naam voor de Lothians, *Lleudinyawn*, (zoals is betoogd door John Carth Wilkinson) afgeleid zou kunnen zijn van het Keltische *Lugdunion*!¹²

Misschien is het verzelfsprekend, maar voor het geval dit niet zo is: de Welshe God Lleu is dezelfde als de Keltische God Lug, wiens naam op een gegeven moment is vertaald in het Welsh. En nu het hoeft nog nauwelijks betoog, denk ik, dat we in de naam van *King Loth* de naam van Lug horen doorklinken. Onhult deze vergelijking tussen Leiden en Edinburgh geen curieuze parallellen? Hoewel de naam van the Water of Leith in Edinburgh – voor zover als ik kon nagaan – niet is gerelateerd aan Lug, is het nog steeds curieus dat eenzelfde naam in beide steden bestaat of heeft bestaan.

Toen ik wat dieper begon te graven in de namen van rivieren, kwam ik er achter dat er andere namen van rivieren in Engeland en Ierland zijn die niet veel verschillen van Leith, maar waarvan de oorsprong *wel* terug gaat tot Lug. In Ierland in County Cork is er *the Lee* waarvan gezegd wordt dat de naam gerelateerd zou kunnen zijn aan Lug.¹³ Iets meer zekerheid wat dit betreft bestaat er in Engeland bij *the Lea*, en hier blijkt dat Lug’s naam ook heeft kunnen overleven in de naam van een stad aan deze rivier, *Luton*.¹⁴ Luton is niet alleen een stad van dezelfde grootte als Leiden, maar Leiden’s vroegere naam *Leithon* lijkt ook wel heel erg op *Luton*. En als we hieraan toevoegen dat de naam van het riviertje *Leitha* bij Leiden – die zoals hierboven is vermeld heeft geresulteerd in de naam *Leithon* – weer is afgeleid van *leede*, dan komt de Nederlandse naam nog veel dichter bij de Engelse namen. Trouwens, in Ierland heeft Lug ook kunnen voortleven in de naam van het plaatsje *Louth*, dat op zijn beurt weer de naam heeft bepaald van een hele county: *County Louth*.¹⁵ Deze county in het oosten van Ierland grenst niet alleen aan de Irish Sea maar ook de beroemde rivier de Boyne stroomt door deze county naar de zee. Vertelt dit ons dat de aanwezigheid van water belangrijk is geweest in de plaatsen waar deze naam voorkomt?

Het festival van Lughnasa

Vanuit Ierse bronnen weten we dat in de Keltische cultuur de verering van de God Lug centraal stond in een jaarlijks festival dat bekend stond onder de naam Lughnasa en traditioneel werd gevierd op 1 augustus. Dit was in

essentie een oogstfestival, dat onderdeel uitmaakt van een cyclus van vier grote Keltische festivals om de veranderende seizoenen mee te markeren, beginnend op 1 november: Samhain, Imbolc, Beltaine and Lughnasa. Zij markeerden de veranderingen in de agrarisch en pastorale seizoenen, en in het geval van Lughnasa was dit het begin van de oogst periode. Maire MacNeill, die een prachtig en heel informatief boek heeft geschreven over dit festival, voor het eerst gepubliceerd in 1962, verwijst regelmatig naar het Europese continent. Volgens haar moet Lughnasa vrijwel zeker zijn gevierd in de plaatsen op het Europese vasteland die naar Lug zijn genoemd, en het bewijs voor dit feit kan, bijvoorbeeld, gevonden worden in de namen van diverse Europese steden die voorheen bekend waren geweest onder de geromaniseerde naam Lugdunum. MacNeill noemt Leiden daarbij ook (terwijl Nederlandse onderzoekers die associatie al sinds het begin van 20^e eeuw niet meer durven te maken).¹⁶ Een andere belangrijke link in haar boek wordt aangereikt door het feit dat in Ierland Lughnasa niet alleen werd gevierd op hoge plekken maar ook bij meren, rivieren en bronnen – met andere woorden, in de buurt van water. Omdat er geen heuvels of bergen in het Delta gebied van de Lage Landen zijn, zou de water connectie met name hier belangrijk geweest kunnen zijn.

Andere Keltische festivals

Hoewel er geen direkt bewijs is van de viering van Lughnasa in Nederland, is er echter wel een aanwijzing dat een ander Keltisch festival werd gevierd, *Halloween* – in de Keltische wereld bekend als *Samhain*. Er is een middeleeuws lied dat *Het Lied van Heer Halewyn* heet en dat is opgeschreven in de 19^e eeuw, na eeuwenlang mondeling te zijn overgeleverd. De historicus Frits van Oostrom heeft betoogd dat de naam *Halewyn* etymologisch is gerelateerd aan het woord *Halloween* – het Keltische festival dat dat de aanvang van de winter periode markeerde op de 1ste november – en ook dat de specieke kenmerken van de figuur van Halewyn duiden op een Keltische oorsprong.¹⁷ Dit alles maakt het waarschijnlijk dat dit Keltische festival ooit bekend moet zijn geweest en ook moet zijn gevierd op Nederlandse bodem. En als dit festival werd gevierd, dan moet dat ook geval zijn geweest met de andere festivals zoals Lughnasa. Er is zelfs een direkte link tussen Halloween en Lug. De Franse

keltoloog Jean Markale heeft betoogd dat ook bij Halloween de verering van the God Lug centraal heeft gestaan.¹⁸

Nehalennia

Sommigen zullen zich misschien afvragen waarom de Godin Nehalennia in het onderhavige verhaal betrokken moet worden.¹⁹ Ik zal proberen duidelijk te maken dat er een hele goede reden is om een verband te leggen tussen Lug en Nehalennia. Beide worden geassocieerd met handel (toegegeven, wel met een beetje verschillend accent: Lug/Mercury die de handelaars en hun handel beschermt, en Nehalennia die deze handelaars beschermt bij hun tocht over zee). Maar nog veel belangrijker is dat beiden ook worden geassocieerd met de oogst.

Hoewel de inscripties op de Nehalennia altaarstenen (waarvan er meer dan 300 zijn gevonden, ongeveer de helft alleen fragmenten) verwijzen naar de rol van deze Godin als de beschermster van de handelaars die de Noordzee overstaken, de beeldvorming op de stenen laten haar meestal zien als een oogst Godin, met vruchten op haar schoot en in een mand die naast haar staat. En Lug had, net als zijn Romeinse equivalent Mercurius, verschillende rollen te vervullen, en beschermer van handelaars en van de oogst was een belangrijk deel daarvan: eenzelfde dubbele role als Nehalennia. Zou het niet zo kunnen zijn dat zij op de een of andere manier bij elkaar hebben gehoord, dat zij manifestaties vertegenwoordigden van dezelfde soort inheemse spiritualiteit?

Bij de Nehalennia tempels in Zeeland werden ook diverse mannelijke Goden vereerd, in het bijzonder Neptunus en Hercules, maar de God Mercurius blijkt daar niet belangrijk te zijn geweest. Hij werd zelden afgebeeld op de zijkant van de Nehalennia altaarbeelden. Er is meer bewijs van de Mercurius verering op andere locaties in de Lage Landen (die

*Altaarbeeld van de Godin Nehalennia,
rond 200 na chr.*

natuurlijk beschouwd zouden kunnen worden als relatief dicht bij Domburg of Colijnsplaat). Maar we kunnen ons afvragen of Mercurius ook niet, op een wat meer verborgen wijze aanwezig was in de Nehalennia verering, namelijk uitgedrukt door de Godin zelf, in vrouwelijke vorm. Het is tenslotte curieus dat de mannelijke handelaars die Zeeland passeerden op hun weg naar Engeland kozen voor een lokale inheemse Godin voor hun bescherming en niet Mercurius, die immers de logische keuze zou zijn geweest voor handelaren met een (Gallo-)Romeinse achtergrond. Interessant in dit opzicht is de observatie dat Nehalennia's laarzen en schoudermantel haar direct verbinden met Mercurius: als God van de handel en begeleider van zielen naar de Andere Wereld werd hij ook afgebeeld met deze 'reiskleding'. Andere Romeinse of geromaniseerde godheden droegen meestal sandalen.²⁰ Het is ook opgefallen dat Mercusius op een altaarsteen die is gevonden in Keulen zittend is afgebeeld en vergezeld met een hond, hetgeen erg lijkt op de voorstelling van Nehalennia. Verderop zullen we terugkeren tot de curieuze dubbele connectie van Nehalennia met de oogst en de handel, en proberen we meer daarover te ontdekken door het in de context van de Keltische 'buitendeurse spiritualiteit' te plaatsen.

Bataven of Menapiërs

Een andere reden om Lug en Nehalennia met elkaar in verbinding te brengen kan worden gevonden in het feit dat ze wellicht door dezelfde stam, de Menapiërs, werden vereerd. Op de meeste kaarten van deze periode wordt deze stam gelocaliseerd in de kuststreek van Vlaanderen. Maar Caesar heeft duidelijk gemaakt dat deze stam ooit leefde in het gebied van de monding van de Rijn (de Oude Rijn waar we eerder over spraken), die tot de dag van vandaag nog steeds door Leiden en Katwijk naar de Noordzee stroomt. Indertijd markeerde de (Oude) Rijn *Limes* – de noordelijke grens van het Romeinse Rijk.²¹ In een latere periode, onder het bewind van Claudius, leefden de Menapiërs in Vlaanderen, en hadden ze dus blijkbaar hun woongebied naar het zuiden verplaatst. Als het thuisland van de Menapiërs echt in de kuststreken van Nederland heeft gelegen, helemaal tot aan de Rijn, wie weet hoe lang ze toen al in dat gebied geleefd hadden? Het is de moeite waard om hier te vermelden dat zij al een zeevaartraditie hadden in de prehistorie, en de zeeën en oceanen hebben

bevaren. Er is, bijvoorbeeld, veel bewijs dat de Menapiërs zich ooit hebben gevestigd aan de oostkust van Ierland en daar hun cultuur hebben verbreid, getuige de vele naamplaatsen waarin hun naam nog doorklinkt.²² Dit roept de interessante vraag op of we onze zeevaartraditie wellicht niet ten onrechte hebben verbonden aan het Bataafse erfgoed, en of de Menapiërs daarvoor eigenlijk niet veel meer voor de hand liggendere kandidaten zijn geweest. Als zij lange tijd aan de Nederlandse kust hebben gewoond, dan wordt het ook redelijk denkbaar, dat het Menapische thuisland ooit de streken heeft omvat waar het bewijs is gevonden van zowel de verering van Lug als van Nehalennia. Is het vanuit dit gezichtspunt gezien ook toeval dat beide godheden een belangrijke band hadden met zowel handel als water?

Aan het begin hebben we erop gewezen dat Ptolemaeus al melding heeft gemaakt van een nederzetting in het Rijnland die Lugdunum Batavorum heette – terminologie die in de 16^e eeuw is overgenomen door Janus Dousa toen hij de nederzetting met de stad Leiden identificeerde. Daarmee wordt natuurlijk gesuggereerd dat de nederzetting Lugdunum iets met de stam van de Bataven te maken zou hebben gehad. Maar waarschijnlijk heeft Ptolemaeus dit laatste deel alleen toegevoegd om deze Lugdunum te onderscheiden van de andere nederzettingen met dezelfde naam.²³ Het gebied waar Lugdunum gelegen moet hebben hoorde ten tijde van de Bataven trouwens tot het gebied van Cananefaten. En lang voordat de Bataven en Cananefaten zich in Nederland vestigden, werd de Nederlandse kuststreek dus zeer waarschijnlijk bewoond door de Keltische Menapiërs.

Een goddelijke paar in het Rijnland?

Een andere belangrijke reden om de Godin Nehalennia met de God Lug te associëren kan worden gevonden in het feit dat in de Keltische wereld van West Europa diverse goddelijke paren hebben bestaan, die doen vermoeden dat de gezamenlijke verering van een God en Godin ook heeft kunnen bestaan in het Rijnland.²⁴ Één van die goddelijke paren was Mercurius en Rosmerta. En zoals eerder is aangegeven, is het waarschijnlijk dat de Keltische God Lug zich verscholen houdt achter de Romeinse God Mercurius. Op aardig wat altaarbeelden, die op verschillende locaties in West Europa zijn gevonden, werden ze samen afgebeeld en dit vertegenwoordigde een specifieke Keltische cultuur die niet bekend was in de Romeinse religie.²⁵ Andere goddelijke paren waren, bijvoorbeeld, Apollo

Grannus en Sirona, Mars en Nemetona, en Sucellus en Nantosuelta.²⁶ We kunnen hier zien dat de mannelijke God vaak een Romeinse naam had (met soms een inheemse naam eraan toegevoegd), maar dat de Godin meestal alleen bekend was onder haar inheemse naam en dus blijkbaar geen duidelijke Romeinse equivalent had. Dit zou erop kunnen dat de Romeinse God ooit 'geïmporteerd' was door de Romeinen, terwijl de Godin echt van inheemse origine was, onlosmakelijk verbonden met het lokale landschap.²⁷ Dit idee sluit goed aan bij het feit, zoals is betoogd door de Ierse archeoloog Barry Cunliffe, dat alle Godinnen in de (Ierse traditie van de) Keltische mythologie reflecties zijn geweest van de Moeder Aarde Godin, verbonden met het land, en dat alle mannelijke Goden reflecties zijn geweest van de Tribale God, de God die vooral was verbonden aan een stam.²⁸ De God kan gemakkelijk van de ene plek naar een andere worden verplaatst, wanneer een stam besloot om zich op een andere plaats te vestigen, maar de Godin was veel minder mobiel in dit opzicht. Haar kracht was op intieme wijze verbonden met de lokale omgeving. De Ierse Keltische onderzoeker Proinsias Mac Cana heeft iets belangrijks toegevoegd aan dit inzicht. Hij heeft erop gewezen dat de Heilige Soevereiniteit, vertegenwoordigd door de Godin als personificatie van Ierland, een permanent en fundamenteel element is geweest van de Ierse traditie. En volgens hem zijn er aanwijzingen dat vergelijkbare religieuze tradities op het Europese continent hebben bestaan.²⁹ Dus waarom zou die traditie ook niet hebben kunnen bestaan in het Rijnland?

In de streek waar Lug werd vereerd zijn inderdaad flink wat terracotta beeldjes van Godinnen of fragmenten daarvan (allen van rond 200 AD) gevonden. Dit soort beeldjes is gevonden in heel West Europa, en ook in het Rijnland bij de *limes*. In Den Haag, bijvoorbeeld, zijn in de 80er jaren van de vorige eeuw diverse fragmenten van dit soort beeldjes, vrijwel allemaal van Godinnen, gevonden.³⁰ Een zeer interessante vondst komt uit

Moedergodin beeldje met een kleine staande figuur, rond 200 n. chr., gevonden bij Valkenburg

Valkenburg, de plek waar ooit de Romeinse nederzetting Praetorius Agrippinae heeft gelegen. Het beeldje – gevonden in Valkenburg maar gemaakt in Keulen – toont een gezeten Moedergodin met een kleine figuur die naast haar staat. Ze zijn beiden naamloos, en men kan zich afvragen wie hier ooit zijn afgebeeld. Ze kijken af van de andere goddelijke paren, die altijd even groot werd afgebeeld. Voorstellingen zoals deze, met een veel grotere Godin, zijn zeldzaam, en onze special aandacht wordt getrokken naar de kleine figuur, die vrijwel zeker mannelijk van aard is. Hij leunt duidelijk op een stok of een staf. Wat als we hier een uitbeelding zien van Mercurius, en dus, indirekt van Lug?

Misschien dat de grotere omvang van een Godin naast Lug meer betekenis begint te krijgen als we nader kijken naar de Ierse geschiedenis van het festival van Lughnasa. In Ierland bestond het festival oorspronkelijk uit ‘begrafenis spelen’ die ter ere van Lug(h)’s dode pleegmoeder Tailtiu werden gehouden: over Tailtiu werd verteld dat zijn een groot bos zou hebben opgeruimd om ruimte te maken voor de Ieren om de eerste velden te beplanten. Deze activiteit had haar dermate vermoeid dat ze stierf. Ter herinnering aan zijn dode stiefmoeder organiseerde Lug daarom de begrafenis spelen die ten tijde van het festival werden uitgevoerd. Dit zou terug kunnen wijzen naar een vroeger tijdperk toen Tailtiu nog als een Keltische Aarde Godin werd beschouwd die zich bezighield met de soevereiniteit (een bekende mythologische figuur uit de Keltische mythologie die is overgeleverd onder diverse namen). In deze context was Lug de stervende en wedergeboren Zonnegod die werd geassocieerd met de groei van de gewassen in de velden.³¹ Dit soort relatie tussen Tailtiu en Lug kan wellicht verklaren dat in het Valkenburgse beeldje de permanente vrouwelijke aanwezigheid van de Moedergodin groter werd uitbeeld dan de meer tijdelijke en steeds veranderende aanwezigheid van de mannelijke God.

De Godin Alauna

Hierboven hebben we vermeld dat de namen van het Ierse plaatsje Louth en van County Louth verbonden zijn met Lug. In Lincolnshire in Engeland bestaat ook een plaatsje met de naam *Louth* – een plaatsje met een lange geschiedenis, in een streek met vondsten die terug gaan tot het Paleolithicum. De Latijnse naam van dit plaatsje was *Lude* of *Luda*, de

rivier die er door heen stroomt heet *Lud*, en de inwoners *Ludensians*, maar er wordt nergens een verwijzing gemaakt naar Lug.³² In dit plaatsje is er echter wel iets anders dat onze aandacht vraagt: een bron met de naam *St. Helen Spring*. Deze naam wordt verondersteld te zijn afgeleid van de naam van de moeder van Constantijn, de eerste Romeinse Keizer die zichzelf had bekeerd tot het Christendom en het Christendom zelfs de officiële religie van het Romeinse Rijk had gemaakt. Maar een andere traditie vertelt ons dat St. Helen's Spring een gechristianiseerde Romano-Britse plek is waar ooit de pre-Christelijke Keltische water Godin *Alauna* werd vereerd.³³ Het is interessant dat haar naam (of de mannelijke equivalent ervan, *Alaunus*) heeft kunnen voortleven in plaatsnamen in zowel Frankrijk als Engeland, en in Bretagne klinkt haar naam nog door in de rivier de *Aulne*. Een fort vlakbij de plaats Maryport in Cumbria in Engeland werd *Alauna* genoemd in de Romeinse tijd, en de rivier in de buurt wordt *River Ellen* genoemd.

In het licht van het thema van dit artikel vraag ik me natuurlijk af of de naam van de Godin *Alauna* gerelateerd geweest zou kunnen zijn aan die van *Nehalennia*. Helaas heb ik nergens een vermelding gevonden van deze associatie. Maar zou het mogelijk zijn? Ik vond wel een associatie tussen de naam *Elen* of *Helen* en *Nehalennia*, maar dan nog, in hoeverre kunnen Internet bronnen die de informatie verstrekken worden vertrouwd?³⁴ In een Mannheim inscriptie uit de Romeinse tijd vond ik een verband tussen *Alaunus*, de mannelijke vorm van *Alauna*, en de God *Mercurius*: daarin is *Alaunus* een bijnaam van *Mercurius*. Zou dit kunnen duiden op een connectie tussen *Alaunus/Alauna* en *Lug*?³⁵ We kunnen zelf nog een stap verder gaan en ons afvragen of in hoeverre dit er toe bij zou kunnen dragen om *Nehalennia* en *Lug* als een goddelijk paar waarschijnlijker te maken. Ik weet dat dit allemaal nogal speculatief is, maar door alle speculaties bij elkaar te plaatsen is het mogelijk dat er door nieuwe terreinen van onderzoek worden geopend. Weet weet, misschien hebben we nog maar één verrassende vondst nodig om meer licht op deze materie te werpen.

Keltische buitendeurse spiritualiteit in de Nederlandse prehistorie

Hier keren terug naar de dubbele rol van *Lug* and *Nehalennia* in verband met de oogst en de handel. Als we weten dat er een Keltische cultuur heeft bestaan in de kuststreken van Nederland, kunnen we ook aannemen dat de mensen die hier ooit hebben geleefd ook de Keltische religie – die eigenlijk

meer als een vorm van spiritualiteit moet worden beschouwd – hebben gepraktiseerd. En zoals we eerder hebben aangegeven, stond in de Keltische spirituele beleving, die vergelijkbaar was met de spirituele beleving in veel andere inheemse culturen, stond het direkt beleven van het heilige in de natuur centraal, voornamelijk in het ‘buitendeurs’ leven in al haar voortdurend veranderende manifestaties. Dat is waarom de Kelten een aversie hadden tegen het opschrijven van hun ideeën op dit gebied, creëerden ze geen (antropomorfe) beelden van hun godheden en bouwden ze geen stenen tempels waarin de godheden vereerd konden worden. Alle aandacht lag op het direkt ervaren van het heilige in de wereld om hen heen.

Het maken van beelden, soms aangevuld met inscripties, en het bouwen van stenen ‘binnendeurs’ tempels, zijn zaken die de Romeinen naar het Rijnland hebben gebracht. We moeten ons realiseren dat een Godin als Nehalennia, oorspronkelijk een inheemse Godin, door de Romeinen – die van elders kwamen en op doorreis waren – werd vereerd via beelden, schrift en stenen tempels. Dit waren nu net de drie zaken die waren toegevoegd aan de oorspronkelijke vorm van verering – een verering zonder beelden, schrift en tempels (tenzij natuurlijk gemaakt van vergankelijk materiaal). Het is niet te vergezocht, denk ik, om te veronderstellen dat de opgelegde culturele ideeën vanuit Rome waarschijnlijk ook iets hebben veranderd in de verering van de Godin zelf. Zou het niet zo kunnen zijn geweest dat de Romeinse handelaars de rol van Nehalennia als beschermer van de handelaars bij hun oversteek naar Engeland hebben versterkt, terwijl haar andere rol, als Godin van de oogst, die niet echt belangrijk was voor handelaar maar juist wel voor de lokale bevolking, naar de achtergrond werd geduwd? Dit verklaart voor mij waarom Nehalennia’s rol met betrekking tot de oogst alleen uitdrukking heeft gekregen in de beeldvorming van de altaarbeelden en haar rol als beschermer van handelaars overzee voornamelijk via het schrift, via de inscripties.

We moeten ons bedenken dat hoewel de Kelten niet gewoon waren om menselijke voorstellingen van hun godheden te maken, de uitbeeldingen altijd nog een oudere traditie vertegenwoordigden dan de teksten. Leonard Shlain heeft in dit verband (in zijn boek *The Alphabet versus the Goddess*) overtuigend betoogd dat beelden altijd centraal hebben gestaan in het Godinnenerfgoed en dat het schrift pas centraal kwam te staan in de latere

patriarchale religies.³⁶ In de Nehalennia altaar beelden zijn beide tradities vertegenwoordigd.

Zoals ik eerder heb vermeld, is het denkaar dat Romeinse reizende handelaars Mercurius al vereerden voordat zij in het Nederlandse kustgebied arriveerden. Hoewel hij volgens Caesar en Tacitus ook de belangrijkste god van de Kelten was, lag wat de vereringspraktijken betreft in Zeeland de nadruk natuurlijk al op een nog oudere godheid (die zelfs van pre-Keltische oorsprong zou kunnen zijn): Nehalennia. Ik stel me voor dat zij voor de lokale inheemse bevolking de belangrijkste beschermster was van zowel natuurlijke krachten als menselijke activiteiten: van de seizoenen, van het groeien van vruchten en groenten, en van de levens van de vissers die hun leven riskeerden op de zee. De Romeinen waren zich goed bewust van het feit dat ze nooit de *genius loci*, de geest van de plek, moesten negeren, en hun waardering voor Nehalennia moet ook vanuit die context worden begrepen. Om wat krediet te krijgen van de inheemse bevolking en met hun samen te werken – tenslotte konden zij hen van eten voorzien en informeren over het weer – deden de doorreizende handelaars er goed aan om haar te vereren, en haar te bedanken voor de veilige overtocht door een altaarbeeld van haar op te richten.

Één van de dingen die we eerder over Lug hebben gezegd, is hier ook van toepassing: we kunnen aannemen dat Nehalennia niet alleen werd vereerd op de twee plekken waar de tempels en de altaarbeelden zijn gevonden. Zij moet in een veel weider gebied zijn vereerd, in plaatsen die de Romeinse handelaars niet hebben aangedaan omdat deze niet op de handelsroute lagen. En we kunnen ook aannemen dat onder de inheemse bevolking het zeer waarschijnlijk is dat vrouwen ook hebben deelgenomen aan de verering, en misschien zelfs wel een centrale rol hebben gespeeld. Kortom, de stenen altaarbeelden, die exclusief zijn opgericht door mannelijke handelaars zouden ons best weleens een totaal verkeerde indruk kunnen geven van de oorspronkelijke vorm van verering.

De heropleving van het cyclische wereldbeeld

Ik denk dat het feit dat zowel Lug als Nehalennia verbonden zijn geweest met de oogst ons iets belangrijks heeft te vertellen, waar we nog niet over hebben gesproken. Door het markeren van het moment van de eerste oogst met het vieren van een festival (dat onderdeel was van een patroon van

andere, jaarlijks terugkerende festivals) gaven onze voorouders uitdrukking aan hun cyclische wereldbeeld. Voordat de lineaire opvatting over het leven werd geïntroduceerd, die nog steeds ons modern wereldbeeld domineert (op terreinen zoals geschiedenis, politiek en economie), bestond er een totaal ander, cyclisch wereldbeeld. Het verschil tussen beiden kwam met name tot uitdrukking in de manier waarop de mensen hun leven plaatsten in het landschap, in welke mate zij zich verbonden voelden met het land dat zij bewoonden.

Mensen met een cyclisch wereldbeeld ervaarden zichzelf als deel van het landschap, hetgeen betekende volledig opgenomen te zijn in een groter, alomvattend en constant veranderend leven dat in al haar aspecten als heilig werd beschouwd. Dit is met name moeilijk te begrijpen voor ons Nederlanders.³⁷ Wij identificeren ons tenslotte nog steeds vrij sterk met een lange en machtige geschiedenis, waarin we het land dat wij bewoonden altijd in onze eigen handen lijken te hebben gehad, en voortdurend opnieuw konden vormgeven om in onze – menselijke – behoeften te blijven voorzien. Vanuit de prehistorie worden we uitgenodigd om voorbij aan deze macht van de geschiedenis te reiken. Deze uitnodiging past in het huidige proces van de herontdekking van het landschap, dat zich overal in de Westerse wereld aan het manifesteren is, en waarover ik heb geschreven in een ander artikel.³⁸

De gift en de handel

De dubbele rol van beschermer van de oogst and van de handel – in het bijzonder door de manier waarop beiden zijn opgenomen in de altaarbeelden van Nehalennia – roept ook nog iets op dat de moeite waard is om hier te vermelden. Door gebruik van *het beeld* wordt zij getoond als beschermster van de oogst en door gebruik van *het schrift* als beschermster van de handelaars. Zou het niet zo kunnen zijn dat dit afspiegelingen zijn van twee verschillende samenlevingen? *Het beeld* van Nehalennia die op haar troon zit terwijl ze vruchten aanbiedt, zou dan de vroegere inheemse wereld waarin voedsel nog voornamelijk als gift van Moeder Aarde werd beschouwd kunnen vertegenwoordigen. Ook in het algemeen speelde in deze inheemse wereld het uitwisselen van giften nog een prominente rol. De Romeinse handelaars, die uit een cultuur kwamen waar *het schrift* een grotere rol was gaan spelen, stonden dan aan de basis van een nieuwe

samenlevingsvorm, waar ze de inheemse volken, zoals ze die in o.a. Zeeland aantreffen, mee confronteerden. Dit bleek dat een dusdanig grote impact te hebben dat zij later geleidelijk zou uitgroeien tot de wereldwijde markteconomie waar we tot op de dag van vandaag middenin zitten.

Om terug te keren naar het begin van dit artikel: deze materie raakt direct aan de manier waarop we omgaan met de diverse crisissen waar we vandaag de dag mee worden geconfronteerd. We moeten ons eerst lokaal geworteld voelen om onze geest te openen voor de wijdere wereld, om deel te worden van een planetaire, duurzame cultuur.

Ik ben me ervan bewust dat ik me in dit artikel heb laten verleiden tot nogal veel speculaties. Dat heb ik bewust gedaan – zonder daarmee enige wetenschappelijke pretenties te hebben – maar wel in de hoop dat daardoor wellicht nieuwe wegen worden geopend om op een andere, verfrissende manier naar ons prehistorische verleden te kijken. Voor mijzelf heeft deze zoektocht er voor gezorgd, dat ik meer ben gaan houden van de plek waar ik de meeste tijd verblijf. En ik hoop natuurlijk dat het jou – als lezer van dit artikel – kan inspireren om te zoeken naar de inheemse wortels in je eigen leefomgeving, waar je ook mag wonen.

Leiden, januari 2019

Noten

¹ ‘Lugdunum Batavorum en het Keltische erfgoed’, *Leids Jaarboekje*, Leiden 2005. Dit artikel en de uitgebreide versie ervan kunnen worden gedownload van mijn website (<http://wimbonis.nl/artikelen>). In de Romeinse tijd lag de bedding van de Rijn noordelijker, en daarom wordt nu de rivier in deze oude bedding ‘de Oude Rijn’ genoemd.

² P.J. Blok, ‘Lugdunum Batavorum’, *Leidsch Jaarboekje* 1 (1904), p. 1-31; J. Hendriks, *Archeologie in de Lage Landen* (Utrecht 1994), p. 159 e.v.; H. Dijkstra en F.C.J. Ketelaar, *Brittenburg. Raadsels rond een verdronken ruïne* (Bussum 1965) 86. In Ptolemaeus’ Geografie, boek II, hoofdstuk 8, wordt de nederzetting Lugdunum Batavorum in Belgica Gallia vlakbij de monding van de Rijn geplaatst. Zie ook: T. Buijtdorp, Lugdunum en Batavodurum – twee proto-urbane nederzettingen, *Westerheem, Tijdschrift voor de Nederlandse archeologie* 52 (2003), p. 198-199.

³ Laurant Toorian heeft een heel artikel aan dit onderwerp gewijd: L. Toorians, ‘Kelten aan de Nederlandse kust. Noordzeegermaans begon met Noordzeekeltisch’, *Spiegel Historiaal* 36 (2001) nr. 3.

⁴ J. Schuyf, *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijke verleden* (Utrecht 1995), p. 32-33.

⁵ In dit artikel zal ik geen verdere aandacht besteden aan wat deze Keltsche mythen kunnen onthullen over het leven in pre-Romeinse tijden in de Lage Landen. Maar dat is zeker de moeite waarde om te onderzoeken.

⁶ George M.Young, *Goddess on the Cross*, Capall Bann Publishing, Freshfields, Chievely 1999, p. 20.

⁷ Misschien is het goed om toe te voegen dat de buitendeurs dimensie niet onmiddellijk verdween toen tempels en kerken werden gebouwd: hun geografische locatie en richting werd vaak met precisie gekozen, en continueerde zelfs vaak op de exakte locatie van hun 'heidense' voorgangers; de ramen bleven de wereld buiten reflecteren; en de architectuur binnen bleef refereren naar de wereld van de natuur buiten. Maar buiten processies die door de straten en velden gaan, en verschijningen die mensen trekken naar natuurlijk plekken in het landschap, verplaatsten de religieuze rituelen zich naar binnen, waardoor de numineuze buitendeurs dimensie meer en meer werd losgekoppeld van de religieuze beleving.

⁸ Dit artikel is beschikbaar op mijn website: <http://wimbonis.nl/artikelen>.

⁹ Ed van der Vlist, *De Burcht van Leiden*, Primavera Press, Leiden 2003, p. 16.

¹⁰ M.F.P. Dijkstra, 'Het raadsel van de drie Leithons', *Leids Jaarboekje 2018*, Historische Vereniging Oud Leiden, p. 37-60.

¹¹ Recentelijk is betoogd dat er bij Leiden ooit drie riviertjes zijn geweest die de naam *Leitha* droegen en ook drie *Leithons*: M.F.P. Dijkstra, 'Het raadsel van de drie Leithons', *Leids Jaarboekje 2018*, Historische Vereniging Oud Leiden, p. 37-60.

¹² Philip Coppens, *Land of the Gods. How a Scottish landscape was sanctified to become Arthur's "Camelot"*, Frontier Publishing, Amsterdam 2007, p. 23-24 en 32.

¹³ https://en.wikipedia.org/wiki/River_Lee

¹⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/River_Lea

¹⁵ L. S. Gogan, 'The Name of Louth', *Journal of the County Louth Archaeological Society* Vol. 13, No. 1 (1953), p. 5-7.

¹⁶ M. Macneill, *The Festival of Lughnasa*, Oxford University Press, Oxford 1962, (Irish reprint in 2008), p. 1.

¹⁷ Frits van Oostrom, *Stemmen op Schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Bert Bakker Amsterdam 2006), p. 89.

¹⁸ Jean Markale, *The Pagan Mysteries of Halloween. Celebrating the dark half of the year* (Inner Traditions Rochester 2001), p. 29.

¹⁹ Een paar jaar geleden heeft Annine van der Meer twee kleine boeken geschreven over Nehalennia die werkelijk haar verering, zoals één van de titels aangeeft, in een nieuw licht plaatsten: Annine E.G. van der Meer, *Nieuw Licht op Nehalennia. Over een Zeeuwse moedergodin uit de vaderlandse geschiedenis*, Pansophia Press 2015; Annine E.G. van der Meer, *De Drie Dames uit Duitsland. De Matronen en Nehalennia. Moedergodinnen uit de vaderlandse geschiedenis*, Pansophia Press 2015.

²⁰ Ik vond deze informatieve op 'The Atlantic Religion' website:

<https://atlanticreligion.com/2014/08/21/nehalennia-the-cailleach-of-zeeland/>

²¹ S.J. de Laet, *The Low Countries* (London 1958), p. 149; J. Lendering, *Aan de randen van de aarde. De Romeinen tussen Schelde en Eems* (Amsterdam 2000), p. 60. Caesar vermeldt in zijn *De Bello Gallico* (IV 1) dat de Menapii op land ten noorde van de Rijn leefden, dichtbij de monding van de rivier. Van Es denkt echter dat zij niet in de region van Leiden hebben geleefd, omdat Caesar waarschijnlijk de Waal bedoelde toen hij sprak over de Rijn. Zie W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland* (Bussum 1976), p. 27. Dus niet alle onderzoekers zijn het hierover eens.

²² Norman Mongan heeft een interessant boek geschreven over de verspreiding van de Menapische cultuur in Ierland: N. Mongan, *The Menapia Quest. Two thousand years of the Menapii: seafaring Gauls in Ireland, Scotland, Wales en the Isle of Man. 216 BC 1990 AD.*, The Herodotus Press, Dublin 1995.

²³ Wikipedia: 'Lugdunum Batavorum', de Nederlandse versie, geraadpleegd op 16-01-2019.

²⁴ M. Green, *Symbol & Image in Celtic Religious Art* (London 1992), p. 54-61; M. Green, *Dictionary of Celtic Myth and Legend* (London 1997) 180; M. Green, *The Gods of the Celts* (Godalming 1986), p. 97-98.

²⁵ M. Green, *Symbol and image in Celtic religious art* (London 1992), p. 54-61. M. Green, *The Gods of the Celts* (Godalming 1986), p. 37. Voor zover als ik weet zijn er nog geen altaarbeelden van Mercurius en Rosmerta op het Nederlandse grondgebied gevonden.

²⁶ Marie-Louise Sjoestedt, *God and Heroes of the Celts*, Turtle Island Foundation, Berkeley 1994, p. 30.

²⁷ Miranda Green, *Celtic Goddesses. Warriors, Virgins, Mothers*, The British Museum Press, London 1995, p. 124-135.

²⁸ Barry Cunliffe, *The Celtic World*, BCA London, 1992, p. 72.

²⁹ Proinsias Mac Cana, *Celtic Mythology*, Chancellor Press, London, 1997, p. 19, 25 and 92-93.

³⁰ G.M.E.C. van Boekel, Terracotta beeldjes van de Scheveningseweg, VOM-reeks 1989 nummer 3, Gemeente 's-Gravenhage.

³¹ Over de rol van Tailtiu als pleegmoeder van Lug en Keltische Aarde Godin, zie, bijvoorbeeld, deze website: <https://feminismandreligion.com>

³² https://en.wikipedia.org/wiki/Louth,_Lincolnshire

³³ http://www.louthmuseum.org.uk/early-louth/prehistoric_louth_part_2.html

³⁴ <http://www.angelfire.com/zine2/DionysianUnderground/Elen.htm>

³⁵ <http://www.wikiwand.com/en/Alaunus>

³⁶ Leonard Shlain, *The Alphabet versus the Goddess. Male Words and Female Images*, Allen Lane The Penguin Press, London 1998.

³⁷ Het is geenszins de bedoeling om de 'echte' Nederlanders te onderscheiden van de migranten die zich in Nederland hebben gevestigd. Ook zij moeten zich hier wortelen, net als de Europeanen in het verleden in 'de Nieuwe Wereld' dit hadden moeten doen (maar helaas meestal niet hebben gedaan).

³⁸ Wim Bonis, *De herontdekking van het landschap*. Je kan dit artikel downloaden van mijn website: <http://wimbonis.nl/artikelen>.